

SZŰCS TAMÁS ÁDÁM

FATEMPLOMOK A KÁRPÁTOK VIDÉKÉN. AZ UNIVERZALIZMUS ÉS MULTILATERALIZMUS DILEMMÁJA EGY VILÁGÖRÖKSÉGI JELÖLÉS TÜKRÉBEN

Abstract. The wooden churches of the Carpathian region are situated within a culturally cohesive and clearly defined area. Although they span a broad historical period—from the late Middle Ages to the early 20th century—and exhibit diverse stylistic features, their construction techniques and architectural forms share many similarities. From a global comparative perspective, the coherence of the region and the stylistic unity of these structures would justify their inclusion in a single serial World Heritage nomination. The countries in which these churches are located participate in various forms of regional cooperation, many of which include cultural dimensions. It would therefore not be surprising—or unprecedented—for them to collaborate on a joint nomination. In practice, however, despite both formal and informal pressure from ICOMOS and the availability of European Union funding, the state parties ultimately submitted separate nominations, resulting in the region's wooden churches being divided across four distinct World Heritage sites. This outcome highlights a broader structural problem: while there are clear professional arguments in favor of a universalist approach, the resources needed for nomination and management are typically allocated at the national level. As a result, even where cooperation exists, it tends to operate within multilateral frameworks shaped primarily by national interests.

Keywords: UNESCO, World Heritage, wooden churches, World Heritage nomination, international cultural cooperation

Amikor a Világörökségi Bizottság 37. ülése Phnom Penhben egyhangúlag megszavazta, hogy a lengyel–ukrán közös jelöléssel készült „A Kárpátok vidékének fatemplomai” elnevezésű helyszín felkerüljön a világörökségi listára, az ülést live streamen követő világörökségi utazóközösség tagjai közül többen szarkasztikus, elégedetlenkedő megjegyzésekkel fogadták: „még egy adag fatemplom!”¹ – írta

¹ World Heritage Site Forum 2013 LiveStream.

akkor egyikük. Olyan emberekről van szó, akik komoly erőfeszítéseket tesznek azért, hogy minél több helyszínre eljussanak, közben pedig sokan közülük komoly szakértelemmel is rendelkeznek. A fatemplomok pedig – ezzel kapcsolatban nekik sem volt kétségük – megérdemelten kerültek fel az emberiség közös kultúrkincsének listájára. Akkor mi okozta a fanyalgást, amely nemcsak a civilek körében volt érezhető, de megfogalmazta a Világörökségi Bizottság tanácsadó testületeként működő ICOMOS képviselője is?² Nem a jelölés tartalma, hanem az a tény váltott ki ellenérzéseket, hogy a lengyel jelölés immár a negyedik volt a térségben, és – elég a térképre tekinteni – gyakorlatilag átfedésben van a korábbi lengyel és a szlovák helyszínnel is. A sękowi és az owczary-i templom között – az előbbi a „kis-lengyelországi fatemplomok”, azt utóbbi a „fatemplomok a Kárpátok vidékén” helyszínhez tartozik – alig 8 kilométernyi távolság van. A 2013-as jelöléssel 38-ra nőtt a világörökségi védelem alatt álló fatemplomok száma a Kárpátok vidékén. Ezek egy összefüggő ívben helyezkednek el, a legnyugatibb Garamszeg a legkeletibb Jódtól alig 527 km-re, a legészakibb ukrainai Potelics a legdélibb romániai Rogoztól 486 km-re található, mind az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén. A Kárpátok természeti tekintetben és kulturálisan is összefüggő területet alkot – ahogy ugyanezen országok a Kárpáti Konvencióban maguk deklarálták 2003-ban.³

Az, hogy a fatemplomok általánosságban a világ kultúrkincsének fontos részei, méltóak a globális figyelemre, már a világörökségi rendszer első évében egyértelművé vált. Ekkor, 1978-ban került fel a listára a norvégiai Urnes donga-temploma.⁴ Bár szakmai körökben már a hetvenes években felmerült a jelölése,⁵ 1990-ig kellett várni a következő fatemplom listára kerüléséig – Kizsi⁶ jelentőségét az orosz (akkor még szovjet) kultúrpolitika számára jól mutatja, hogy az első – és végül egyetlen – szovjet világörökségi jelölésben a Vörös térrel és a kijevei Lavra kolostorral együtt jelölték világörökségi címmre.⁷ Kizsi korszakban és stílusban is jelentősen eltér a norvégiai templomtól, akárcsak Petäjävesi ótemploma, amelyet Finnország már 1991-ben felterjesztett, de végül csak 1994-ben fogadta el a Világörökségi Bizottság. Az ICOMOS értékelésében ekkor külön hangsúlyozta is, hogy egy norvég szakember igazolta, hogy Urnes, Kizsi, és Petäjävesi kellőképpen eltér egymástól ahhoz, hogy mindhárom helyet kapjon a listán.⁸

² Evaluation Tserkvas of the Carpathian Region. Advisory Body... 2013.

³ 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet... 2005.

⁴ Decision 3 COM XII.46.

⁵ Orphinskij – Grishina – Kozlov – Kisternaya – Kosenkov 2016.

⁶ Decision 14 COM VII.A.

⁷ Geering 2019: 19.

⁸ Petäjävesi Wooden Churches of Maramureş...

Földrajzilag és természetesen stílus tekintetében is különböznek mindkét előző jelöléstől Chiloé szigetének fatemplomai – a chilei jelölést 2000-ben fogadta el a Világörökségi Bizottság.⁹ Ekkor már több közép-európai fatemplomos jelölés is kidolgozás alatt állt.

2000-re egyértelművé vált ugyanis, hogy Közép-Kelet-Európa egyházi építésze egy olyan hiány – az UNESCO angol szaknyelvén szólva „gap” –, amelyet be kell tölteni. A Világörökségi Egyezmény alapvető megfogalmazott célja ugyanis az emberiség közös kulturális kincsének bemutatása, összefoglalása. Ahogy azt több dokumentumban is megfogalmazták: a cél egy kiegyensúlyozott lista létrehozása, amelyben a világ minden régiója megfelelő súllyal jelenik meg, és a különböző kulturális szegmensek reprezentációja is arányos.¹⁰ A világörökségi rendszer első évtizedében – amíg fennállt a bipoláris világrend – ez egyben azt is jelentette, hogy a keleti blokk országai a kommunista kultúrpolitika szempontjai alapján vettek – vagy nem vettek – részt a világörökségi rendszerben. Számos országban – ahol a helyi elitekben nagyobb volt az igazodás kényszere – ez inkább a rendszertől való távolmaradást eredményezte, mivel a Szovjetunió több okból egészen 1988-ig nem is írta alá a Világörökségi Egyezményt.¹¹ Más országok – mint például Lengyelország vagy Bulgária – a kezdetektől részt vettek a világörökségi rendszerben, de a jelöléseket ott is a kommunista kultúrpolitika alakította, így primer módon az épített örökség azon elemei jelentek meg a listán, amelyek a nemzeti identitásteremtésben kiemelt fontosságúak voltak, és valamilyen módon rájuk illet a „haladó” jelző.¹² Ez a folyamat – szocialista ideológiai felhangok nélkül – folytatódott a kilencvenes években. A szovjet uralom alól frissen felszabadult országok elsősorban a nemzeti identitásteremtésben fontos szerepet játszó szimbolikus helyszínekkel jelentek meg a listán.¹³ Ebben az egyházi műemlékek közül jellemzően a városi szövedékbe illeszkedő reprezentatív templomok, kolostori komplexumok jelentek meg.

Ez a jelenség – egyébként – nem csak a kelet-közép-európai térségre volt jellemző, és nem is csak ebben az időszakban volt általános. A keresztény vallási emlékek reprezentációja a listán igen aránytalan képet mutat. Míg hitéleti és spirituális szemponttól a vidéki plébániatemplomok jelentősége nehezen értékelhető felül, ezek alig jelennek meg a világörökségek között. A listára kerülő keresztény műemlékek többségét egyrésről a reprezentatív, monumentális egyházi épületek – katedrálisok, kolostorok – alkotják, amelyek egyedi épületként

⁹ Decision 24 COM X.C.1.

¹⁰ Labadi 2005.

¹¹ Geering 2019: 23.

¹² Bekus – Cowcher 2020.

¹³ Plets 2019.

jellemeznek egy adott építészeti stílust, másrészt olyan városi templomok, amelyek a történelmi óvárosok szövetébe illeszkedve határozzák meg a történelmi városi tájat. Pedig – ahogy erre egy 2008-ban a Kárpáti Eurorégió fejlesztésével kapcsolatos elemzés is felhívja a figyelmet¹⁴ – Írország mellett éppen a kárpáti területeken él a legtöbb máig élő vallásossággal rendelkező ember Európában. A falusi vallásosság építészeti emlékeit mint hiányt kiemeli az ICOMOS-nak a szlovákiai fatemplomokról készített értékelése is.¹⁵

A közép-kelet-európai egyházi faépítészet világörökségi védettség alá helyezésével egyszerre kezdtek el foglalkozni több országban tervezési szinten. 1995-ben a késmárki evangélikus templom került fel a szlovák várományosi listára¹⁶ – ekkor még a teljes óvárossal együtt. Nagyjából ekkor kezdődött a román jelölés kidolgozása is.¹⁷ A kilencvenes évek elejének átalakulása után a nehéz anyagi helyzetbe került térségben az UNESCO-ra részint mint a pusztuló faépítészet megőrzésének zálogára tekintettek, részint a fellendülő turizmusból reméltek újabb bevételeket, de – mivel az örökségvédelem ügye a szocialista Romániában erősen átpolitizált volt¹⁸ – fontos volt a posztszocialista új román identitás építésben is az ortodoxia hagyományainak, közösségteremtő erejének hangsúlyozása.¹⁹ A Máramaros megyében található több mint hetven fatemplom közül²⁰ előbb 28-at válogattak ki, majd ezt szűkítették tovább. Végül egy stílusában és korban nagyjából egységes jelölés készült el – a 8 templom mind ortodox és mind a 17-18. században épült. A legrégebbi a sajómezői 1604-es, a legfrissebb a nyárfási templom 1796-os. A jelölés 1999-ben, elsőként a kelet-közép-európai fatemplomok közül fel is került a listára.²¹ Bár az ICOMOS értékelése szerint az összehasonlító elemzés megfelelő volt,²² és bizonyította, hogy a máramarosi fatemplomok szignifikánsan különböznek a többi, már a listára került hasonló épülettől, a dokumentáció elkészítésének időszakában készült részletes elemzés²³ is bemutatta már, hogy a templomok jelentős része ugyanazokat a (lemko, hucul, bojki) stílusjegyeket mutatja, mint a Tiszától északra elhelyezkedő hasonló egyházi épületek. A közös jelölés – vagy a kiterjesztés – melletti érvek egyértelműek voltak – a helyszínek területi és kulturális egysége, a felhasznált technológia

¹⁴ Horváth – Kovács 2008.

¹⁵ Wooden Churches of Slovakia Advisory Body Evaluation... 2008.

¹⁶ Kezmarok Wooden Articular Church and historical center of the city...

¹⁷ Ilies – Ilies – HOTEA – SIMION – BUMBAK 2018.

¹⁸ Demeter 2017.

¹⁹ Ilies – Ilies 2015.

²⁰ Ilieș – Wendt – Ilieș – Herman – Ilieș – Deac 2016.

²¹ Decision 24 BUR VIII.C.1.

²² Wooden Churches of Maramureș Advisory Body Evaluation 2000.

²³ Svedeberg – Babos 1996.

hasonlósága²⁴ akkor is indokoltta tehetné a közös jelölést, ha figyelembe vesszük azt, hogy eltérő egyházi hagyományok jelennek meg az építészetben, és az épületek építése is több évszázados időszakot fed le. A közös jelölést az UNESCO maga is támogatja, hiszen az univerzalizmus eszméjének – az emberiség kulturális egysége kifejezésének – jobban megfelel, mint a részes államok versengése. Ennek megfelelően az Operational Guidelinesba több olyan ösztönzőt építettek be, amelyek a határon átnyúló vagy a közös szeriális jelöléseket támogatják.²⁵ A legfontosabb ezek közül, hogy a közös jelölések nem számítanak be az illető ország éves kvótájába – vagyis így akár kettőnél több helyszínre is szert tehet az adott ország egy jelölési körben. Ez viszont elsősorban azon országok számára jelent előnyt, amelyek évente akár több helyszínt is jelölnek – ami Közép-Európára nem jellemző.

Láthatóan azonban ekkor minden részes állam saját jelölésben gondolkodott. Lengyelországban alulról, a civil szféra felől érkező kezdeményezés indította el a világörökségi jelölési folyamatot. Dr. Marian Kornecki vetette fel az ötletet még a kilencvenes évek végén, majd a Krakói Regionális Turisztikai Ügynökség (KART) karolta fel.²⁶ Először a „Kis-Lengyelországi Faépítészet Útja” nevű tematikus út tervei készültek el, amelyet már a vajdaság marsallja is támogatott. A következő években egyrészt bevonták a szomszédos vajdaságokat, másrészt elkészült a világörökségi jelölési dokumentáció első verziója. A templomok mind a római katolikus egyházhoz tartoznak – és történetük során végig oda is tartoztak –, általában korábbi építésűek – a legkorábbi a haczóvi a 14. század második felében épülhetett –, és többet olyan építészeti stílusjegyek jellemeznek, amelyek megkülönböztetik a romániai templomoktól. A tematikus út a jelölésben eredetileg szereplő 9 templom mellett még több mint 200 műemlék jellegű faépületet, egyháziakat és világiakat egyaránt, foglal magába. Az út – és a világörökségi jelölés – kimondott célja a regionális identitás erősítésén kívül a helyi turizmus fejlesztése és a helyi kis közösségek a turizmusba való integrálása volt. A helyi szakemberek egyetértettek abban, hogy a térség számára a faépítészet az egyik olyan kitörési pont, amelyik a hazai és külföldi turistákat egyrészt ki tudja mozdítani a térség központjának számító városi agglomerációkból, másrészt képes meghosszabbítani a tartózkodásukat azzal, hogy az útvonalat – vagy annak egyes szakaszait – végigjárják.²⁷ Egy évvel később a határ túloldalán is elkezdődött az intenzívebb munka – a szlovák örökségvédelmi hatóság úgy döntött, hogy kiterjesztik a késmárki

²⁴ Macovei 2022.

²⁵ The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention... 2024.

²⁶ Zdon-Korzeniowska – Noviello 2019.

²⁷ Góral 2016.

jelölést. Összesen több mint 50 fatemplom felmérését kezdték el szakemberek bevonásával – amelyekből egy olyan jelölést szerettek volna összerakni, amely valamilyen módon illeszkedik a többi országban folyó munkához.²⁸

A térségben a legtöbb fatemplom ugyanakkor – Bogdanova felmérése alapján 457²⁹ – Ukrajnában található. A fatemplomok az ország kulturálisan meghatározó nyugati részén identitásképző elemek, mivel jelentős részük az ukrán görögkatolikus, illetve a helyi ortodox egyházhoz kötődik, amelyek az ukrán nyelvi kulturális hagyományok letéteményesei voltak.³⁰ A rövid életű Ukrán Köztársaság már erőfeszítéseket tett megőrzésükre,³¹ ám úgy a lengyel, mint a szovjet uralom alatt – a görögkatolikus egyházzal együtt – nehéz idők jártak rájuk. A szovjet uralom idején a görögkatolikus egyházat beolvasztották az ortodox egyházba, és ugyan a templomok egy része műemléki besorolást kapott, sokat lebontottak, másoknak pedig jelentősen romlott az állaga. 1992-ben ugyan egyöntetűen műemlékké nyilvánította a fatemplomokat a független Ukrajna, de a megőrzésükre tett erőfeszítések jelentős részben a helyi közösségekre hárultak. Az ICOMOS ukrán tagozata is elkészített egy munkaanyagot, amelyben javasolták 10 nyugat-ukrajnai (nagyobb részt görögkatolikus) fatemplom világörökségi jelölését. Akkor azonban erre az ukrán kormányzat részéről semmilyen visszajelzés nem érkezett.³²

Több fórumon is felmerült viszont a kétezres évek elején a közös jelölés lehetősége. Az ICOMOS szakértői, miután kézhez kapták a lengyel jelölési dokumentáció első verzióját, konzultáltak a térségben dolgozó szakemberekkel, és 2001-ben készítettek egy munkaanyagot, amelyben egyértelműen a közös jelölés mellett érveltek.³³ 2003-ban pedig megfogalmazzák a Kárpáti Konvenciót, amelyben a természeti értékek mellett a kulturális örökség védelmében is közös fellépést céloznak meg a kárpáti országok.³⁴ Ennek egyik eleme lehetett volna a közös világörökségi jelölés – amelyről a konvenció megfogalmazói is egyeztettek. Ez azonban nem változtatta meg a lengyel jelölés sorsát: azt 2001-ben a Világörökségi Bizottság ugyan visszautalta – részint az összehasonlító elemzés hiányos voltára hivatkozva –, de 2002-ben újra beadták. A több mint 200 oldalas dokumentációhoz egy alig egyoldalas összehasonlító elemzést csatoltak utólag, amelyben egyáltalán nem tértek ki a térség többi fatemplomára, csak

²⁸ Executive Summary of the Nomination ... 2008.

²⁹ Anna Bogdanova – Uekita 2016.

³⁰ Schneider 2013.

³¹ Денисенко 2002.

³² Herych 2014.

³³ Wooden Churches of Southern Małopolska Advisory Body Evaluation... 2003.

³⁴ 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet... 2005.

a kis-lengyelországi épületek meghatározó építészeti elemeit – legfőképpen az oldalfalakon túlnyúló tetőt – és a nyugat-európai építészeti stílusokkal való közösséget hangsúlyozzák.³⁵ A 9-ből végül az ICOMOS javaslatára csak 6 került fel a listára – a jelölés így egységesebb lett. A felterjesztés értékelésében ugyanakkor az ICOMOS szakemberei ismételten jelezték, hogy az általuk végzett összehasonlító vizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy nem érdemes további jelöléseket készíteni, hanem ezt a jelölést kell kiterjeszteni a térség további országaira, ahol további olyan templomok találhatók, amelyek a kiemelkedő egyetemes érték követelményének megfelelnek.³⁶

A Kárpáti Konvenció 2006-ban életbe is lépett, egy évvel később pedig a Tátra Eurorégió jelentős összeget, 26,9 millió eurót kapott régiós, határon átnyúló turizmusfejlesztésre.³⁷ Ebben nevesítve is vannak a fatemplomos jelölések – mondván a határ két oldalán, egymáshoz azonban meglehetősen közel helyezkednek el a templomok, és egy határon átívelő turisztikai útvonal kihasználhatná ezt a lehetőséget. Ez azonban – úgy tűnik – megmaradt a helyi, regionális érdekek szintjén, és a központi örökségvédelmi szerveket nem vonták bele. Így a jelölések kidolgozása továbbra is külön-külön folyt, bár elvben továbbra sem vetették el a közös jelölés ötletét.

Ukrajnában 2005-ben, a narancsos forradalom után változott az örökségpolitikai koncepció, így a nyugat-ukrajnai épített örökség ügyét felkarolta a kormány – ahogy egy 2014-ben (de még az orosz invázió kezdete előtt) írt tervezetben is írják, az UNESCO-helyszínnek jelölésének fontos szerepük lehet az identitásépítésben, mert „az ukrán nemzetnek nincsenek meg a nemzetegyesítő mítoszai”.³⁸ Az Ukrán Minisztertanács elvi döntést hozott a jelölés támogatásáról, és elfogadott egy, a fatemplomokkal kapcsolatos műemléki stratégiát a 2005–2011-es évekre, amely azonban nem lépett életbe.³⁹ Ugyanakkor ekkor még egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy Ukrajna milyen formában kívánja jelölni a faépítészetet – felmerült ugyanis, hogy nem a természeti és kulturális örökségek világörökségi listájára, hanem a szellemi-kulturális (intangible) örökség reprezentatív listájára kerülne fel a faépítészet mint élő hagyomány.⁴⁰ Ehhez tudott volna kapcsolódni Kanada, ahol a helyi ukrán közösségekben is tovább él a fatemplomok építésének szokása. A dokumentáció elkészítése tehát

³⁵ Wooden Churches of Southern Little Poland... 2003.

³⁶ Wooden Churches of Southern Małopolska Advisory Body Evaluation... 2003.

³⁷ Buczek-Kowalik – Mitura 2018.

³⁸ Olynyk 2014.

³⁹ Herych 2014.

⁴⁰ Bogdanova – Uekita é. n.

meg sem indult – Ribcsinszkij⁴¹ és Polivacs⁴² értékelése szerint is egyértelműen a lassú és bürokratikus munkamódszerek, a helyi szervezetekkel és NGO-kal való együttműködés hiánya okozta a lassúságot.

Szlovákia végül 2006-ban egyedül terjesztette fel a szlovákiai fatemplomokat. A dokumentációban hangsúlyosan jelenítették meg azokat az elemeket, amelyek a szlovák jelölést megkülönböztetik a két már elfogadott helyszíntől. A görög- és római katolikus templomok mellett evangélikus egyházi műemlékek is helyet kaptak – mint például maga a késmárki templom, amelyből a szlovák jelölés kiindult – az egykori Magyar Királyság vallási toleranciáját és sokszínűségét, a különböző keresztény egyházak együttélését és a stílusok keveredését helyezték a jelölés fókuszába, ezt jelölték meg a kiemelkedő egyetemes érték egyik forrásának.⁴³ Tanulva a lengyel jelölés hiányosságaiból egy igen részletes összehasonlító elemzést is tartalmaz a jelölési dokumentáció, amely az ekkor már a világörökségi listán levő fatemplomok (Urnes, Kizsi, Petäjävesi és a kis-lengyelországi templomok) mellett más, a környező országokban elhelyezkedő fatemplomokat is említ. Az összehasonlító elemzés eredménye, hogy a nyolc templom közül csak kettő mutat teljes azonosságot a lengyelországi helyszín templomaival.⁴⁴ (Amelyek mint a jelölési dokumentációban is írják, földrajzilag is igen közel esnek.) Az összehasonlító elemzés mindössze annyiban nem tükrözte a teljes valóságot, hogy nem vonta bele az elemzésbe a már készülő lengyel-ukrán jelölés jelenlegi és egykori görögkatolikus templomait. Amennyiben ezeket is bevették volna az elemzésbe, a nyolcból már öt templom esetében állapíthattak volna meg „teljes egyezést”, és csak a protestáns templomok maradtak volna meg egyedinek. Az ICOMOS értékelése – bár elismerte a jelölés erősségét, és nem tagadta, hogy ez a vallási sokszínűség fontos volt a Magyar Királyságban, és megkülönbözteti ezt a régiót a többi fatemplomos jelöléstől – hangsúlyozta, hogy „jelentős az átfedés” a már meglévő lengyel jelöléssel, és hogy egy relatíve kis területen sok a stílusbeli egyezés a különböző templomépületek közt.⁴⁵

Hogy a szlovák jelölés után sem került le teljesen a közös jelölés a terítékről, jelzi, hogy amikor Magyarországon végül elkészült a kárpáti régióhoz kapcsolódó hazai várományosi jelölés – Az északkeleti Kárpát-medence fatemplomai⁴⁶ –, annak előzetes dokumentációjában egyértelműen egy közös régiós jelölést céloztak meg. A nagy közös jelölés irányába mutatott az is, hogy a lengyel szakemberek

⁴¹ Rybchynskyy é. n.

⁴² Rudenko – Polyvach 2023.

⁴³ Executive Summary of the Nomination ... 2008: 85.

⁴⁴ Executive Summary of the Nomination ...2008: 89.

⁴⁵ Wooden Churches of Slovakia Advisory. Body Evaluation... 2008.

⁴⁶ 315/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet... 2011.

az ukrainai Zsovkvában tartott szakmai tanácskozáson – a visszaemlékezések szerint – már 2008-ban felvetették a közös jelölés lehetőségét az ukránoknak.⁴⁷ Logikusan – mivel az ukrán, a szlovák és az ekkor képbe kerülő lengyel és ukrán templomok már nemcsak területileg helyezkedtek el közel egymáshoz, de összekötötte azokat a (részint) közös építészeti stílus és történelmi hagyomány is. A lengyel–ukrán közös jelölésben ugyanis – az eredeti több mint negyven műemléki templomból – úgy válogatták ki a végül a jelölésbe kerülő 16-ot, hogy azok mind – a lengyelországiak is – az egykori ukrán görögkatolikus hagyományokat tükrözzék.⁴⁸ Ilyen templomból viszont három is volt a már listára került szlovák jelölésben. A már meglévő szlovák helyszín kiterjesztése így nemcsak logikus lépés lett volna – a kiterjesztéssel (extension) járó dokumentációs munka is kevesebb, nem feltétlenül kell indokolni a kiemelkedő egyetemes értéket, csak azt, hogy a kiterjesztés kapcsolódik a már bizonyított értékhez –, de jóval egyszerűbb is: a kiterjesztések elfogadtatása általában jóval kevesebb egyeztetést igénylő folyamat a Világörökségi Bizottságban. Ehhez a kiterjesztéshez pedig – az ekkori tervek szerint – csatlakozhatott volna Magyarország is. Bár a magyar templomok és haranglábak jórészt a református egyházhoz tartoznak, de a szlovák jelölés sokszínűségébe – amelyet a kiemelkedő egyetemes érték egyik komponensének is tekint a jelölési dokumentáció is – jól illeszkedett volna egy újabb protestáns egyház műemléki anyaga. 2011-re ennek ellenére az a döntés született Varsóban és Kijevben, hogy nem kiterjesztésként, hanem saját új helyszíneként indítják az ukrán és lengyel fatemplomokat – a jelölésnek ugyanis a világörökségi rendszeren túlmutató jelentőséget tulajdonítottak, különösen ukrán részről. A lengyelországi helyszínek ugyanis az egykor lengyel területen élt ukrán kisebbség templomai voltak, akiket a második világháború után – a Szovjetunióban rekedt lengyelekért mintegy cserébe – telepítettek ki Lengyelországból. A közös jelölés így egyfajta „nemzeti megbékélési projekt” jelleget kapott, amelybe értelemszerűen nem fértek bele a térség más szereplői.⁴⁹ A dokumentációban – és később a listán is – ezért, illetve a többi korábbi jelöléstől való megkülönböztetés szándékával nevezik az angol szövegben is „tserkva”-nak a fatemplomokat⁵⁰ – a szó az angol nyelvnek egyébként nem része, a lengyelben viszont megkülönböztető jelentősége van, míg a katolikus templomokat a *koszciól* szóval nevezik meg, az ortodox és görögkatolikus templomokra a *cerkwa* szót használják. Így alig egy évvel azután, hogy a magyar várományosi listára felkerült a Felső-Tisza-vidék faépítészete, a lengyel–ukrán közös jelölés

⁴⁷ Herych 2014.

⁴⁸ Schneider 2013: 15.

⁴⁹ Schneider 2013: 19.

⁵⁰ Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine... 2013.

dokumentációja el is készült. Amikor az ICOMOS rákérdezett, hogy miért nem vették bele a magyarokat,⁵¹ az a válasz érkezett, hogy az önálló haranglábak nem illeszkednének a jelölésbe, és azok stílusban is közelebb állnak a máramarosi fatemplomokhoz, így inkább ahhoz a jelöléshez kellene ezeket hozzákapcsolni. 2012-ben így végül beadták a lengyel–ukrán közös jelölést, amelyet 2013-ban végül a Világörökségi Bizottság ismét egyhangú támogatással a világörökségek közé emelt. Az ICOMOS értékelésében hosszan részletezte, hányszor és milyen formában kérte a részes államokat az együttműködésre, és jelezte, hogy a jelölések jelentős átfedést mutatnak, ugyanakkor egyértelműen támogatta a jelölést.⁵² A magyar fél végül 2017-ben vizsgálta felül a várományosi listára kerülő anyagot – ekkor már egyértelműen egy saját önálló jelölésben gondolkodva, amelynek részei kizárólag a térség református haranglábai lennének. A jelölési dokumentáció egyelőre nincs kidolgozás alatt.⁵³

Az együtt-nem-működés legfőbb kimondott oka jórészt tehát az volt, hogy az egyes részes államok úgy értékelték, másutt még nem áll megfelelő készletségben a dokumentáció – illetve nem tudták megfelelően koordinálni azok elkészítését. Másrésztől viszont a jelöléseket „nemzeti” ügynek tekintették, amelyek a szűkebb szakmai célokon túl identitásképző elemként működtek, ami szintén a közös jelölés ellen szólt. Emellett minden bizonnyal szerepet játszott az igény a „saját” helyszínre vagy arra, hogy több helyszíne legyen az országnak.

A fatemplomok esete korántsem egyedi – az elmúlt években a nagy, több nemzetet érintő, szeriális jelölések jelentős része vagy meghíúsult, vagy csak komoly csúszással, kompromisszumokkal került világörökségi listára. Voltak természetesen sikeresek is – jelentős késés nélkül, az eredetileg eltervezett tartalommal került a listára a Struve Geodéziai Ív (2005) vagy a Cölöpépítmények az Alpok vidékén (2011). De például teljesen meghíúsulni látszik az északi országok közös viking szeriális jelölése – ennek elismerése, hogy Dánia végül egyedül terjesztette fel a viking kori földvárakat 2023-ban. Szintén meghíúsulni látszik a Nemzetközi Csillagászati Társaság által kezdeményezett nemzetközi csillagászati jelölés⁵⁴ – bár számos rendezvényt tartottak a témában, és közös munkacsoportot is alakított a társaság az ICOMOS-szal, erre a várományosi listák szintjén is csak Ukrajna és Oroszország reagált, és végül csak a kazanyi obszervatórium került 2023-ban a világörökségi listára – de a jelölési dokumentáció

⁵¹ Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine. Advisory Body... 2013: 221.

⁵² Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine. Advisory Body... 2013: 220.

⁵³ Felső-Tisza-vidéki fa harangtoronyok...

⁵⁴ Pinigin – Zh. A. – A. N. – N. I. – Kazantseva – S. M. – V. G. 2016.

már nem is említi az eredeti felhívást, hanem helyette az orosz úrkutatásra teszi a hangsúlyt.⁵⁵ Az osztrák kezdeményezésű földméréssel kapcsolatos nemzetközi jelölés még a várományosi listáig sem jutott el.⁵⁶ Sikerrel járt végül a nagy európai fürdővárosok jelölése – bár többéves késéssel és a kezdetekhez képest változó összeállításban kerültek fel a 19. századi fürdőturizmus emlékei a világörökségi listára, a 16 helyszínből 11 maradt, és éppen az a város (Luhačovice) maradt ki végül, amelynek vezetése a közös jelölést kezdeményezte.⁵⁷ Szintén többéves késéssel került fel a listára az eddig legátfogóbb – több kontinenst érintő – jelölés Le Corbusier munkásságáról.⁵⁸

A fatemplomokhoz leginkább hasonló sorsa pedig a Római Birodalom határainak volt – bár egyértelmű, hogy a limes kulturálisan, történelmileg és építészetiileg is összetartozó egységet alkot, végül eddig három világörökségi helyszín alapul rajta. Németország pedig, ahogy Lengyelország a fatemplomok esetében, több helyszínnel is otthont ad. Az is látszik már, hogy a balkáni országok sem kiterjesztésként terjesztik fel saját limesjelölésüket, hanem önálló helyszínként. Ez az eredmény hosszú szakmai vita során alakult ki, amelynek az lett a végközvetkeztetése, hogy az egész egykori Római Birodalmon átívelő jelölés kezelhetetlen lenne.⁵⁹ Összességében noha jelenleg a 442 európai világörökségi helyszín mintegy egy harmada – 147 – szeriális helyszín, ezek között alig 8 több országon átívelő szeriális jelölést sikerült végigvinni az európai régióban. A nehézségeket érzékelte az ICOMOS is, és már 2008-ban elkezdődött a szakmai egyeztetés a határon átívelő szeriális jelölések kezeléséről. A németországi Vilmben, majd a svájci Ittingenben tanácskoztak a szakemberek a jelölési procedura átalakításáról, aminek végül az lett az eredménye, hogy 2011-ben el is fogadták az Operational Guidelinesban az erre vonatkozó új szabályzást.⁶⁰ Tíz évvel ennek életbelépése után az érintett országok szakemberei egy alapos munkában értékelték a tapasztalatokat, és foglalták össze a több országon átívelő szeriális jelölések nehézségeit. Öt olyan területet találtak, amely az új jelölések esetében problémát jelenthet – ezek jelentős részét az iménti esettanulmányban is láthattuk:

- A Kiemelkedő Egyetemes Érték egységes meghatározása,
- Az egyes komponensek közös kiválasztása,

⁵⁵ Astronomical Observatories of Kazan Federal University... 2023.

⁵⁶ Varga 2017.

⁵⁷ Sharing experience... 2023: 12.

⁵⁸ Sharing experience... 2023: 16.

⁵⁹ Sharing experience... 2023: 17.

⁶⁰ Sharing experience... 2023: 3.

- Az egyes részes államok szakhatóságai, illetve az egyéb aktorok közti együttműködés megteremtése,
- Az örökségvédelmi rendszerek harmonizálása,
- A közös irányító szervek felállításának és működtetésének nehézségei.⁶¹

Ajánlásokat is fogalmaztak meg az elkövetkező hasonló jelölésekhez – első sorban azt, hogy már a jelölés kidolgozásának kezdeti szakaszában induljon meg az egyeztetés a szakhatóságok és a különböző tudományos és szakmai szervezetek, valamint a helyi szereplők között, illetve hogy mindenki készüljön fel arra, hogy egy ilyen folyamat hosszú, elhúzódó lesz.⁶²

Maga a probléma azonban messze túlmutat a Világörökségi Bizottságon is. Az elmúlt időben jelentős irodalma született annak, hogy hogyan lehet értékelni a nemzetközi szervezetek működésének hatékonyságát⁶³ – az egyik kérdés, hogyan és mennyire képesek megfelelni saját kifejezett céljaiknak, és mennyire képesek az azokban kifejezett, az egyes államok feletti érdekeket érvényesíteni. Az ENSZ és szakosított szervezetei küldetésüket kitekintve az egész emberiséget szolgálják. Ezt jeleníti meg a Nemzetközi Büntetőbíróság, amikor a Nemzetközi Genocídium Egyezményrel kapcsolatban megállapítja: „az egyezményben a szerződő államoknak nincsenek saját érdekeik, csupán egy közös érdekük van”.⁶⁴ Ennek megfelelően dolgozták ki azokat az alapelveket is, amelyeken az UNESCO is nyugszik.⁶⁵ Maga Julian Huxley, a szervezet egyik megálmodója és első főigazgatója, egykori brit hírszerzőtiszt és nem mellesleg természetvédő úgy fogalmazta ezt meg, hogy az UNESCO célja, hogy „segítse a gyors átmenet megtalálását egy olyan gondolkodáshoz, amely egységes és eggyé teszi a világot”. Maga Huxley ezt az ideológiát „tudományos globális humanizmusnak” nevezte el.⁶⁶ Maga az UNESCO alapokmánya is hangsúlyozza, hogy a szervezet nem elsősorban a részes államok érdekeit tekinti fontosnak, hanem közvetlenül az emberiséggel áll kapcsolatban, amikor kimondja, „a kizárólag a kormányok politikai és gazdasági megállapodásain alapuló béke nem lenne olyan béke, amely biztosíthatná a világ népeinek egyhangú, tartós és őszinte támogatását, és hogy ezért a békének, ha nem akar megbukni, az emberiség szellemi és erkölcsi szolidaritásán kell alapulnia”. Az ENSZ tudományos-kulturális szakosított szervezete ebben azt a két világháború közti hagyományt követte, amely már a Népszövetség által létrehozott szervezetekben is megfogalmazódott, és amelyet elsőént már a spanyol

⁶¹ Sharing experience... 2023: 19–29.

⁶² Sharing experience... 2023: 43.

⁶³ Lindoso – Hall 2016.

⁶⁴ Reservations to the Convention... 15, 23.

⁶⁵ Goodale 2018.

⁶⁶ Huxley 1946.

polgárháborúban és a japán–kínai háborúban is alkalmazták,⁶⁷ kimondván, hogy a művészeti örökség az „emberiség közös” kincse.⁶⁸ A bizottság helyettes vezetője, a svájci Gonzague de Reynold 1938-ban úgy érezte, hogy ezáltal a „az emberi civilizáció esszenciáját” védik meg.⁶⁹ Már ekkor kimondták egy megegyezés tervezetében – amelyből azután a Népszövetség feloszlása miatt nem lett hatályos egyezmény –, hogy az „magában foglalja annak az elvnek az elismerését, hogy a művészeti és történelmi kincsek megőrzése az egész világot érintő kérdés. A művészeti kincseket birtokló országok csupán azok letéteményesei, és továbbra is felelősek értékük a nemzetközi közösségnek”.⁷⁰ Az 1950-es, 1960-as években ismét előkerül a gondolat, hogy az emberiség közös kultúrkincsét egységbe kellene foglalni, de a megfelelő terminust éveken keresztül keresték. Felmerült a „globális fontosságú műemlék”, az „egyetemes érték” vagy a „művészi érték” megnevezés, míg végül a „világörökség” és a „kiemelkedő egyetemes érték” kifejezésekben egyeztek meg.⁷¹ Az 1972-ben létrejött Világörökségi Egyezmény, amely egyértelműen ennek a fent ismertetett univerzalitásnak az eszmeiségében született, célja egy olyan egyetemes lista létrehozása volt, amely az emberiség közös örökségét mutatja meg. A korai optimizmusra mi sem jellemzőbb, mint hogy 1976-ban komolyan felvetették, hogy a világörökségi helyszínek feletti szuverenitást – mivel ezek az emberiség közös kultúrkincséhez tartoznak – a részes államoknak át kellene ruházni az ENSZ-re, így azok területenkívüliséget élveznének. Bár az igény elvi szinten továbbra is él,⁷² ez nem valósult meg, sőt a Világörökségi Egyezmény, illetve az ahhoz kapcsolódó joganyag egyáltalán nem kötelezik a részes államokat együttműködésre – a szuverenitásuk ilyen formában nem sérülhet.⁷³ A Nemzetközi Büntetőbíróság is csak különleges esetekben írta elő döntvényeiben az örökségvédelemmel kapcsolatban az együttműködés kötelezettségét.⁷⁴ Tanulmányok sora foglalkozik azzal, hogy ezek az elvek mennyire – nem – érvényesülnek az elmúlt évek gyakorlatában. Askew⁷⁵ értékelése szerint a világörökségi lista egyfajta „szépségversennyé” változott, ahol ahelyett, hogy az egyetemes célok érvényesülnének, az egyes részes államok versenye mutatkozik meg a helyszínek számában, minőségében. Ennek megfelelően

⁶⁷ Prott – O’Keefe 1984.

⁶⁸ Starrenburg 2023.

⁶⁹ League of Nations ‘Report by MG ... 1938: 918, 920.

⁷⁰ League of Nations ‘Extracts from the General Report.... 1938: 943, 961.

⁷¹ Labadi 2005.

⁷² Gkana 2019.

⁷³ Foroughi – Sadeghi – Ghani 2020.

⁷⁴ Francioni 2004.

⁷⁵ Askew 2010.

– a kvantitatív kutatások ezt jól mutatják⁷⁶ – a gyakorlatban az egyetemesség helyett a multilateralizmus elvei érvényesülnek. Az államok ennek megfelelően ott és akkor kötnek alkukat a Világörökségi Bizottságon belül, illetve azon kívül, amikor az saját (örökség)politikai érdekeiknek megfelel. A feszültséget alapvetően az okozza, hogy az UNESCO, a Világörökségi Bizottság, a Világörökségi Iroda és a tanácsadó szervek csak tanácsot, szakmai támogatást adhatnak, elvi nyilatkozatokat tehetnek, de az alapvető döntés a részes államok kezében van. Az államok döntenek el, mely helyszíneket jelölik a világörökségi címre – a várományosi listák összeállítása teljes egészében tagállami hatáskör –, a részes államok kezében vannak a dokumentációk kidolgozásához szükséges pénzügyi alapok, és ott áll rendelkezésre (vagy nem áll rendelkezésre) a megfelelő szervezeti háttér is. A Világörökségi Bizottság – korlátos anyagi keretekből – segítheti a dokumentációk kidolgozását, de ez nem helyettesítheti a helyben végzett munkát. Végül pedig a bizottság maga is a részes államok által delegált politikusokból áll, így ott a szakmai szempontokat könnyedén felülírva érvényesülhetnek (szak)politikai alkuk. Az univerzalizmus elve – és a hozzá kapcsolódó szakmai szempontok pedig, amelyeket elsősorban a tanácsadó testületek és az iroda jelenítenek meg – éppen azért kerülhetnek könnyen politikai támadások keresztútjába, mert éppen az egyetemességük kérdőjeleződik meg. Ez az elmozdulás a multilateralizmus felé pedig éppen a szervezet alapvető küldetésének megvalósulását akadályozza. Mint jeleztük, ez a dilemma nem is csak az UNESCO és a Világörökségi Bizottság esetében áll fenn – minden olyan nemzetközi szervezet esetében számolni kell ezzel, ahol a megvalósítás, a közös döntések végrehajtása alapvetően tagállami keretek közt történik. Az, hogy létezik az emberiségnek közös érdeke – legyen az a kulturális örökség vagy éppen a természet védelme –, csak annyiban érvényesíthető, amennyiben a részes államok azt jónak látják.

FORRÁSOK

- 3 COM XII.46 - Decision. Consideration of Nominations to the World Heritage List. (1979): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/2203/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 14 COM VII.A - Decision. Inscription: Kizhi Pogost (USSR). (1990): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/3564/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

⁷⁶ Meskell – Liuzza – Bertacchini – Saccone 2015.

- 24 BUR VIII.C.1 - Decision. The Wooden Churches of Maramures (Romania). (2000): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/decisions/2629/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 24 COM X.C.1 - Decision. Churches of Chiloé (Chile). (2000): <https://whc.unesco.org/en/decisions/2450/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 306/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlesztéséről szóló Keretegyezmény kihirdetéséről. (2005): <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500306.kor> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- 315/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet a világörökségi kezelési tervről, a világörökségi komplex hatásvizsgálati dokumentációról és a világörökségi várományos helyszínekről. (2011): <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100315.KOR×hift=20170101&txtreferer=A1400199.KOR> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Astronomical Observatories of Kazan Federal University. (2023): *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1678/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Executive Summary of the Nomination of Property for Inscription on the World Heritage List (the set of the wooden religious buildings) “Wooden Churches of the Slovak Part of Carpathian Mountain Area” the Monuments Board of the Slovak Republic. 2016: <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1273.pdf> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Felső-Tisza-vidéki fa harangtornyok. (é. n.): <https://vilagorokseg.e-epites.hu/varomanyos/felsotisza.html> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Forum World Heritage Site. LiveStream. 2013a: <https://www.worldheritagesite.org/forums/indexcommu.php?action=vthread&forum=16&topic=1744&page=3> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Kezmarok Wooden Articular Church and historical center of the city | For UNESCO World Heritage Travellers. (é. n.-i): <https://www.worldheritagesite.org/tentative/former/id/9724> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- League of Nations ‘Extracts from the General Report of the Director of the International Institute of Intellectual Co-operation to the International Committee and to the Governing Body’. 1938a: *League of Nations Official Journal* (19.) 918-920.
- League of Nations ‘Report by MG de Reynold (Rapporteur), Submitted to the Council on September 10th, 1938’. 1938b: *League of Nations Official Journal* (19.) 941-961.
- Petäjävesi Wooden Churches of Maramureş. 2006: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/153817> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.

- Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion). 1951: <https://www.icj-cij.org/case/12> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Sharing experience on Transnational Serial Nominations in Europe. 2023: ICOMOS, Paris. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/World_Heritage/ICOMOS_Europe_initiative_Sharing_experience_on_Transnational_Serial_Nominations_in_Europe.pdf – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. 2024: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Maramureș, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 1999: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/154560> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Southern Małopolska - Documents - UNESCO World Heritage Centre. (2003): <https://whc.unesco.org/en/list/1053/documents/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of Southern Małopolska, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 2003: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1053/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Churches of the Slovak part of the Carpathian Mountain Area, Advisory Body Evaluation (ICOMOS). 2008: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/en/list/1273/> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in Poland and Ukraine, Advisory Body Evaluation (ICOMOS) - 2013. 2013b: *UNESCO World Heritage Centre*. <https://whc.unesco.org/document/152642> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Rosielna Jasienica – Murowana Lipnica 2000: *Wooden Churches of Southern Little Poland a Group of Unique Wooden Churches of the 15th to 18th Centuries in Their Cultural Landscape*. Warsaw. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1053rev.pdf> – Utolsó letöltés: Utolsó letöltés: 2025. június 20.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anna Bogdanova – Uekita Yasufimi 2016: The Effects of Heritage Protection Policies on Living Vernacular Heritage: The Case of Ukrainian Wooden Churches. 世界遺産学研究 55–60.
- Askew Marc 2010: The magic list of global status: UNESCO, World Heritage and the agendas of states. London.

- Bekus Nelly – Cowcher Kate 2020: Socialism, Heritage and Internationalism after 1945. The Second World and Beyond. *International Journal of Heritage Studies* (26.) 12. 1123–1131. <https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1852299>
- Buczek-Kowalik Małgorzata – Mitura Teresa 2018: Cross-border cooperation of the Polish-Slovak borderland – examples of joint tourism initiatives. *Folia Geographica* (60.) 2. 62–82.
- Demeter Laura 2017: *Picking up the pieces from the communist past: transitional heritage after 1989 in Germany and Romania*. PhD értekezés. IMT School for Advanced Studies, Lucca 2017. <http://e-theses.imtlucca.it/258/> - Utolsó letöltés 2025. június 23.
- Foroughi Fazlullah – Sadeghi Mohammad Hadi – Ghani Keyvan 2020: The Effects of Inscription of Cultural Heritage in the UNESCO World Heritage List on States Sovereignty. *Strategic Studies Quarterly* (23.) 88. 181–212.
- Francioni Francesco 2004: Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity. *Michigan Journal of International Law* (25.) 4. 1209–1226.
- Geering Corinne 2019: *“Building a Common Past: World Heritage in Russia under Transformation, 1965–2000.”*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. <https://doi.org/10.14220/9783737009591>
- Gkana Aliko 2019: Peoples’ Heritage or States’ Heritage? Sovereignty in the UNESCO Mechanism for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. *SSRN Electronic Journal* <https://doi.org/10.2139/ssrn.3582184>
- Goodale Mark 2018: The Myth of Universality: The UNESCO “Philosophers’ Committee” and the Making of Human Rights. *Law & Social Inquiry* (43.) 596–617. <https://doi.org/10.1111/lsi.12343>
- Góral Anna 2016: *Cultural routes as a medium for changes in regions*.
- Herych Volodymyr 2014: Wooden Tserkvas of the Carpathian Region in the UNESCO World Heritage List. Common Problems and Local Solutions. *Barometr Regionalny* (11.) 43–51. <https://doi.org/10.56583/br.1091>
- Horváth Gyula – Kovács Ilona 2008: *Visions and Strategies in the Carpathian Area (VASICA)*, Pécs.
- Huxley Julian 1946: UNESCO, Its Purpose and Its Philosophy. Preparatory Commission of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, Paris, 1946.
- Ilieș Alexandru – Wendt Jan A. – Ilieș Dorina Camelia – Herman Grigore Vasile – Ilieș Marin – Deac Anca Luminița 2016: The patrimony of wooden churches, built between 1531 and 2015, in the Land of Maramureș, Romania. *Journal of Maps* (12.) sup1. 597–602. <https://doi.org/10.1080/17445647.2016.1243075>

- Ilies Gabriela – Ilies Marin 2015: Identity based geo- and tourism branding strategies derived from Rural Maramureş Land (Romania). *Geojournal of Tourism and Geosites* (16.) 179–186.
- Ilies Gabriela – Ilies Marin – Hotea Mihai – Simion Alina Simona – Bumbak Sliviu-Vasile 2018: What future for the land of the wooden civilisation? Vernacular architecture from Maramures as subject of a long standing debate. *Geojournal of Tourism and Geosites* (22.) Xi. 585–596.
<https://doi.org/10.30892/gtg.22226-313>
- Labadi Sophia 2005: A review of the Global Strategy for a balanced, representative and credible World Heritage List 1994–2004. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (7.) 2. 89–102. <https://doi.org/10.1179/135050305793137477>
- Lindoso Vinicius – Hall Nina 2016: Assessing the effectiveness of multilateral organizations. *Blavatnik School of Government Working Paper Series*.
- Macovei Radu-Remus 2022: Buildings in a State of Flux: The Wooden Churches of the Carpathians. *Journal of Traditional Building, Architecture and Urbanism* 241–252. <https://doi.org/10.51303/jtbau.vi3.598>
- Meskell L. – Liuzza C. – Bertacchini E. – Saccone D. 2015: Multilateralism and UNESCO World Heritage: decision-making, States Parties and political processes. *International Journal of Heritage Studies* (21.) 5. 423–440.
<https://doi.org/10.1080/13527258.2014.945614>
- Olynyk Olena 2014: *Concept of National Policy on Cultural Heritage Development in Ukraine*. (Arkhitektura i prestyzh.) Flight Academy of National Aviation University', Kyiv.
- Orphinskij Vjacheslav – Grishina Irina – Kozlov Valery – Kisternaya Margarita – Kosenkov Alexander 2016: The story of building a historic chapel as told by its timber. *Journal of Architectural Conservation* (22.) 1. 1–17.
<https://doi.org/10.1080/13556207.2016.1208469>
- Pinigin G. – Zh.A. Pozhalova – A. N. Rostopchina-Shakhovskaya – N. I. Bondar – Kazantseva L. – S.M. Andrievsky – V. G. Karetnikov 2016: *Astronomical Observatories in Ukraine relevance to the Unesco Astronomy World Heritage Initiative*. 203–211.
- Plets Gertjan 2019: Post-Soviet Heritages in the Making. *International Journal for History, Culture and Modernity* (7.) <https://doi.org/10.18352/hcm.600>
- Prott L. V. – O'Keefe P. J. 1984: *Law and the Cultural Heritage*. Professional Books.
<https://books.google.hu/books?id=ILBvzgEACAAJ> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Rudenko I. H. – Polyvach K. A. 2023: Conservation and use of cultural heritage in Ukraine: Problems and constructive proposals. *Ukrainian Geographical Journal*. <https://doi.org/10.15407/ugz>

- Rybchynskyy Oleh (é. n.): *Insights into the programmes of Ukraine's Cultural Heritage Conservation. CHOICE Cultural Heritage Opportunity for Improving Civic Engagement*. <https://choiceproject.eu/insights-into-the-programmes-of-ukraines-cultural-heritage-conservation/#7> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- SCHNEIDER HANS RAINER 2013: *Community Involvement in the Preservation of World Heritage Sites: The Case of the Ukrainian Carpathian Wooden Churches*. Texas A&M University, Austin. <https://core.ac.uk/reader/147237200> – Utolsó letöltés: 2025. június 20.
- Starrenburg Sophie 2023: The Genealogy of 'Universality' within Cultural Heritage Law. In: Strecker Amy – Powderly Joseph (szerk.): *Heritage Destruction, Human Rights and International Law*. Brill | Nijhoff, 42–67. https://doi.org/10.1163/9789004434011_004
- Svedeberg Olle – Babos Alexandru Dumitru 1996: Maramureș – medieval wooden churches. *Revista Monumentelor Istorice* (65.) 1–2. 2–27.
- Varga Norbert 2017: „Határok és határjelek” Jelölés az UNESCO Világörökségi jegyzékébe. *Geodézia és kartográfia* (69.) 6. 22–26.
- Zdon-Korzeniowska Małgorzata – Noviello Monika 2019: The Wooden Architecture Route as an Example of a Regional Tourism Product in Poland. *Sustainability* (11.) 18. 5128. <https://doi.org/10.3390/su11185128>
- Денисенко Олена Анатоліївна 2002: *Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі* (1918 р.). Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка 2002.

